

IL-VERIŽMU F'MALTA: MILL-BUZZETT GHALL-EWWEL RUMANZ SOĆJALI

JOSEPH M. BRINCAT

1.0 *Ir-rezistenza tai-bidu.* Fl-ahħar snin tas-seklu dsatax u fl-ewwel terz tas-seklu għoxrin, filwaqt li fl-Italja kienu herġin ir-rumanzi ta' Capuana, Fogazzaro, Verga, De Marchi, Deledda, Svevo u Pirandello, hawn Malta x-xena letterarja, għad bilingwi imma b'kontenut omoġjenju, kienet għadha marbuta mar-rumanz storiku. Ghalkemm dak iż-żmien l-ambjent kulturali kellu nuqqasijiet kbar (tajjeb li niftakru li l-popolazzjoni kienet biss 149,782 fl-1881 u waslet sa 241,621 fl-1931, u li l-iskola ma kienit bilfors għal kulhadd¹), kien hawn hafna attivită editorjali. Kienet johorġu kontinwament traduzzjonijiet ta' rumanzi Taljan: xi wħud famuži bħal *I promessi sposi* ta' Manzoni (1912) u *Le mie prigioni* ta' Pellico (1914), ohrajn popolari bħal ta' C. Cantù (*Margherita Pusterla* 1908), D. Caprile, G.G. Franco, L. Borrano u F. Mastriani, u l-aktar Carolina Invernizio (*Dora, bint l-assassin* 1902, *L'orfana del ghetto* 1902, *Beusa infami* 1903, *Suicidiu bla data*), u hafna rumanzi minuri li kienet jiġu stampati bla ebda referenza ghall-awtur u t-titlu originali, tant kemm kienet tkun libera t-traduzzjoni. Pass pass ma' dawn kienet johorġu rumanzi storiċi u popolari miktuba minn awturi Maltin kemm bit-Taljan u kemm bil-Malti².

1.1 Jolqotna l-fatt li f'din il-lista ma nsibux ix-xogħlilijiet ta' Capuana u Verga. Mhx biss għax dawn taw l-aktar direzzjoni ġiddiha lir-rumanz fl-Italja, u kienet wkoll laħqu fama kbira, imma anki ghax konna nistennew li l-ambjent, id-drawwiet u l-karatru tal-poplu Sqalli misshom qajmu interess partikolari fil-qarrej Malti, li fihom kien isib tixxbi mal-kondizzjonijiet soċjali tiegħu stess. L-ewwel rumanzi veristi originali bil-lingwa Maltija ma dehrux qabel it-tletinijiet, jigifieri xi hamsin sena wara l-pubblikkazzjoni ta' dawk ta' Verga. U peress li dik il-habta kienet nixfet il-produzzjoni ta' rumanzi lokali bit-Taljan, il-letteratura italo-maltija baqgħet mingħajr rumanz verista.

Dan ma jfissirx li l-veriżmu hawn Malta hadd ma kien sama' bih³. Fi studju perspiċċi fuq il-veriżmu fin-narrativa Maltija, Oliver Friggieri jsemmi lil Nicola Zammit, saggista u filosfu, li x'aktarx kien l-ewwel wieħed li haddan il-prospettiva ġiddiha meta fl-1888 iddikjara b'mod kuraġġu li “la letteratura moderna ... è la scuola del popolo, è suo compito illuminare la sua miseria, i suoi travagli ed educare le sue passioni”⁴. Ĝ. Cassar Pullicino josserva “elementi realistici” fin-novelli pubblikati minn Silvio Bonavia u Paolo Bellanti, digħi fl-1885⁵. Xejn ma kien faċili, madankollu, li jiġi acċettat l-orientament verista fost il-letterati lokali, għax dawn baqgħu ankrati mal-valuri tradizzjonali idealizzati fuq l-eżempju manzonjan. Sintomu ċar hi l-kundanna tal-veriżmu minn Salvatore Castaldi fl-1897: “l'ufficio dello scrittore è ridotto a ritrarre, anzi a fotografare la società in mezzo a cui egli

vive, null'altro... L'arte che dovrebb'essere intelletto che ammaestra, luce che illumina, stella che guida, non ha a far altro che riflettere, quasi specchio terso, le bassezze e le ingordigie, e le vilta, e le poche gioie, e i molti dolori del giorno, anzi dell'ora presente”⁶.

L-orjentament manzonjan kellu paladin b'sahħtu fil-figura dominanti tax-xena letterarja ta' dak iż-żmien, Gużè Muscat Azzopardi li bejn 1-1878 u 1-1909 ipproduċa serje shiha ta' rumanzi bi sfond storiku, imsawra madwar eroj lokali li taw it-titlu lir-rumanzi. L-awtorità ta' l-aktar kittieb prestigjuż u prolifiku ta' żmieni tinhass bil-piż kollu tagħha fit-tonijiet enfatiċi li uż-a fil-polemika li qabad fl-1920 ma' letterat żagħżugħi li ażzarda johrog favur il-veriżmu. Reġgħu instemgħu eki tal-polemika ta' għoxrin sena qabel, u dan l-intervent jaġħti prova ta' kemm kienet diffiċċi l-penetrazzjoni tal-veriżmu fin-narrativa lokali. Ta' min jinnota li f'din it-tilwima, li qamet wara proposta biex jiġu ċċensurati mill-Knisja l-libretti ta' l-opri moderni, Gużè Muscat Azzopardi saħaq fuq il-libertà tat-traduttur u kkwota żewġ kummiedji⁷ li hu kien qaleb ghall-Malti tletin sena qabel, u ftaħar li “benchè allora assai giovane, ho scartato via tutto il rancido e tutto l'equivoco degli originali, cambiando molte situazioni e alterando perfino i finali”⁸. Ghall-awtur żagħżugħ verista Giacinto Tua, din il-libertà ma kienitx ħlief “vandalismo, profanazione”, għax hu kien jemmen li “sfortunamente in questo mondo il bene è una cosa eccezionale, e se uno scrittore mettesse sulla scena solo la virtù ed il bene, ciurlerebbe il pubblico e mancherebbe di realismo dandoci un'idea assolutamente falsa della vita”⁹.

1.2 Minn din il-polemika li qanqlet il-gazzetta *Malta Herald* f'Lulju tal-1920 johorġu żewġ osservazzjonijiet interessanti. L-ewwelnett li l-ikbar ogħżejjon ġħall-veriżmu kellha bażi morali: Gużè Muscat Azzopardi kien jibza' li jixxerred “il ributtante verismo zoliano”, u meta wieġeb lil Tua ghajru “Veramente tuuzzi di verismo alla Stecchetti da un miglio lontano, e saresti disposto a mettere in scena magari il *Jesus* di Nahor... e il *Cristo* di Bovio... per non ciurlare il pubblico, il quale altrimenti, gli mancherebbe il Realismo della vita”¹⁰. It-tieni osservazzjoni hi li l-kitba tajba verista mhux biss kienet magħrufa f'Malta imma kienet anki ispirat *lil xi awturi*. Ix-xhieda jaġħidha l-istess Giacinto Tua: “...ella conosce quanto me, e meglio di me forse, Bracco, Rovetta, Civimini, Deledda, Capuana, Verga, Traversi che sono i capi scuola le orme dei quali noi inetti dobbiamo cercare di seguire”. Imbagħad, wara li tarraf li l-awturi msemija ma kelhom l-ebda ktieb fuq l-Index, stqarr li “mi affatico a seguire la loro scuola”¹¹. Naraw mela li l-lezzjoni ta' Capuana, li kien ġie Malta bejn it-12 u s-27 ta' Dicembru 1910, u li kien ġie milquġi b'entuż-jażmu mill-awtoritajiet u mil-letterati ta' Malta¹², kienet halliet xi effett.

2.0 *Il-veriżmu fil-buzzett u fit-teatrin*. Ir-riċerka fuq il-veriżmu f' Malta ssib hafna diffikultajiet materjali. L-ewwel esperimenti veristi saru fuq il-palk u fir-rakkonti qosra. Id-drammi u l-kummiedji rari kienu jiġu stampati, u l-fit li għandna qeqħidin fuq xi pitazzi miktubin bl-idejn. In-novelli jinstabu mxerrdin fil-hafna gazzetti ta' dak iż-żmien, u sal-lum ma nkitibx werrej metodiku tagħhom. B'konsegwenza ir-riċerka x'aktarx tieqaf fuq ir-rumanz, u għalhekk ir-rikonoxximent ta' l-ewwel verista Malti jingħata lil Juann Mamo li stampa *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerika* fl-1930.

2.1 Meta nqabbluh mal-faži verista ta' Sqallija, naraw li l-veriżmu Malti beda tard ħafna, u skond valutazzjoni rigorūża jmur wara l-1930. Fl-opinjoni ta' Oliver Friggieri l-uniku narratur Malti “che partecipa pienamente alla poetica verista proposta dalla narrativa meridionale italiana, particolarmente quella di Verga”, hu Ĝuże Chetcuti, li stampa ħames rumanzi ispirati mill-vinti bejn l-1958 u l-1967, u iehor fl-1980¹³. F'din iċ-ċirkustanza ma nistgħux nadottaw definizzjoni riġida ta' x'inhu l-veriżmu, l-ewwelnett għax mhux l-istudjuži kollha jaqblu fuq id-distinzjoni bejn realiżmu, pożitivużiżmu, naturaliżmu u veriżmu; it-tieni għas-sempliċi raġuni li l-awturi Maltin ma kinuix iħossu dawn id-distinzjonijiet.

Hawn jinhieg li nillimitaw id-definizzjoni tal-*veriżmu* għal dak li “hu ispirat mir-realtà tal-preżent”, jigifieri bhala oppożizzjoni ghall-idealizmu u ghall-idealizzazzjoni tal-passat. Skond dan il-kriterju nistgħu nghidu li kien hawn *veriżmu* f' Malta digħi fl-ewwel snin tas-seklu għoxrin. Bejn l-1904 u l-1908 Cassar Pullicino jsib zewġ tentativi iż-żolati fir-rakkonti firmati minn L.G. u minn A.M. Galea¹⁴.

2.2 Bejn l-1907 u l-1914 Dun Xand Cortis hareġ tliet ġabriet ta' rakkonti li kienu jinkludu buzzetti rustiči, mibnija madwar persunaġġi umli meħudin mix-xena kontemporanja¹⁵. Il-buzzett lokali, magħruf bhala *praspura*, intlaqa' tajjeb fil-letteratura ħafifa ta' skop divertenti: qasir, umoristiku, marbut ma' elementi ta' l-ambjent u tal-karatru lokali li jintgħarfu malajr, kien ideali biex jinqara lill-gruppi ta' analfabeti miġbura f'ambjent informali. Il-vivacità tar-rakkont kienet isserrah fuq ir-realizmu lingwistiku li kien jikkonsisti fl-użu tal-onomatopea (“bubb-bubb”, “ċlaqq ċlaqq”), espressjonijiet popolari, fit-tit jew wiśq goffi (“Offi għalik, kemm taf”; “fil-ħdax bumm”; “mimli għalih daqs balla”); esklamazzjonijiet ewfemistici (“is-sabrec”, “balleċ”); forom mgħawġa ta' ismijiet ta' nies u postijiet (“Santa Vendra”) u l-użu tal-laqmijiet, li kultant jintużaw f'battuti umoristici (“sakkarha l-Kurċifiss”).

Xi ghaxar snin wara, bejn l-1926 u l-1935, wara l-passi ta' Dun Xand mexa Temi Zammit li niseġ stejjer fuq l-osservazzjoni dikjaratament oġġettiva, iżda fil-fatt kommossa għax turi s-simpatja mistura taħt l-ironija bonarja, ta' dinja li kienet ga bdiet tħib. Zammit xehet harstu fuq persunaġġi tipiċċi tar-rahal Malti, l-aktar nies tas-sengħa, u l-iskop tiegħu li jsalva almenu fil-kitba karattri,

il-ġesti u l-ġħodod jidher ċar f' novelli bħal dik ta' *Mastru Ĝakbu*. Hawn, bħal fir-rakkonti l-oħra, il-lingwa hi monolitika, għax jiġi użat biss ir-registru standard, anki fid-diskors tal-persunaġġi, imma r-realizn u lingwistiku joħroġ f'xi hamsin terminu spċificu tas-sengħa ta' l-iskarpan. Dawn kienu fil-periklu li jisparixxu flimkien mat-teknoloġija l-antika (kif fil-fatt ġara): *vinazz, sarg, bokka di lupu, trinċett, maskarett, tiranti, dandalun, buxxetti, skarpini, fagu, sempiterna*, ecc.¹⁶.

3.0 Il-veriżmu u l-impenn soċjali. Kollox ma' kollox ir-rakkonti ta' Dun Xand Cortis u ta' Temi Zammit jixbxha **ħafna, fit-tematika u fit-teknika, lin-novelli ta'** Luigi Capuana, li kien beda jippublika s-serje twila tal-ġabriet tiegħu fl-1877. Analizi komparattiva **fil-fond tista'** toħroġ trissil dettaljat, imma f'din iċ-ċirkostanza biżżejjed nikkwotaw l-ġħaxar stejjjer magħżula minn Nicola Bardaro¹⁷. Fost dawn nistgħu insemmu *L'ingenuità di Don Rocco* (1902), *Scimmietto* (1908), *Il dottor Ficicchia u La moglie e la mula* (1915) ghax fihom naraw il-karatteristiċi tal-*praspura* tagħna: dawk id-daqqiet ħief ta' pinzell li jaqilghu l-elementi realistiċi lokali, in-nuqqas ta' lirizmu, id-djalogu tipiku tal-poplu, u dak l-umoriżmu kważi ftit kattiv (dak li jitmejjel bin-nies) li joħroġ minn sitwazzjonijiet paradossal. Propru l-umoriżmu hu waħda mill-karatteristiċi l-iż-żejjed evidenti ta' Cortis u ta' Zammit, u dan jista' jidher jistona hdejn il-veriżmu “serju” tat-tip ta' Verga. Ma rridux ninsew li ghalkemm Verga kien bir-raġun l-iż-żejjed verista famuż, speċjalment fl-Italja ta' fuq u barra, Capuana kellu popolarità kbira u fuq il-passi tiegħu imxew veristi li haddnu l-umoriżmu fil-buzzetti tagħhom, bħal per eżempju il-palermitan G. Ragusa Moletti li kiteb ir-rumanz *Il signor di Maqueda*¹⁸. Ir-raġuni li l-umoriżmu kien element indispensabbi fl-ewwel faži tal-veriżmu f'Malta hi l-vokazzjoni antika li “tghallem billi ddaħħaq”. Fi klima soċjali li fiha kien jinhass il-bżonn li jiġi edukat il-poplu, iċ-ċajt kien ingredjent indispensabbi biex iżżomm l-attenzjoni tal-qarrej jew ta' min jisma' (peress li l-lezzjoni kienet mifhuma għal min ma kienx jaf jaqra).

Mela l-veriżmu, li kien qed jitfa' d-dawl fuq persunaġġi mhux nobbli u lanqas eroj, iżda umli u li jiżbaljaw, inhataf mir-riformaturi soċjali li hassew is-sejħa li jgħollu l-livell ta' poplu li kien sfruttat għaxx injurant. Għalhekk naraw li l-orientament verista kien ġie adottat minn sinjuri filantropi u minn persuni impejjenati fil-politika tal-moviment tal-haddiema, li l-biċċa l-kbira tagħhom, minkejja s-semplifikazzjonijiet preġudikati u banalizzanti li saru wara, kienu baqgħu viċin il-Knisja u l-italjanità kulturali mhux inqas mill-awturi tradizzjonalisti. B'hekk naraw fattur ieħor li jifred il-veriżmu Malti minn dak Taljan: f'Malta l-veriżmu, peress li wasal tard, mill-ewwel ġie politiċizzat, kif turi l-koinċidenza mal-formazzjoni tal-*Camera del Lavoro* fl-1920. Infatti fost il-fundaturi u l-ewwel membri jew simpatizzanti ta' dan il-partit insibu lill-kittieba Michelangelo Borg, Giacinto Tua, John F. Marks, Gużè Orlando, Gużè Bonnici, Gino Muscat Azzopardi u Gużè Ellul Mercer.

3.1 Hawn ta' min jieqaf ftit fuq l-uniku verista Malti li kiteb biss bit-Taljan, Giacinto Tua, dak li kien azzarda jisfida lid-dekan ta' l-awturi Maltin fil-polemika li semmejna qabel (1.1 u 1.2). Tua jispikka ghal tliet ragunijiet. L-ewwel ghax, kif ghedna, kiteb biss bit-Taljan, tant li xi xogħlijiet tiegħu qalibhomlu bil-Malti ħabibu Ivo Muscat Azzopardi, bin l-antagonista ċelebri tiegħu Ĝużè. It-tieni ghax, minkejja li kien iddikjara li jsegwi lil Deledda, Capuana u Verga (fost l-ohrajn), fin-novelli u fid-drammi tiegħu li kienu gew stampati bejn l-1915 u l-1939 f'Napli¹⁹, evita kull riferiment lokali, u hekk tbiegħed mill-buzzett u ddeskriva l-ambjent tal-klassi tan-nofs internazzjonali, li jfakkar iżżejjed dak ta' Giacosa u ta' Pirandello milli dak tal-veristi meridjonali li semmejna. Fl-ahhar ta' min jinnota li, għalkemm kien attiv fil-politika lokali, fil-kitba tiegħu qatt ma nsista fuq ir-riformi soċjali, u pprefera jittratta kustjonijiet morali u jiddeskrivi fatti traġiči b'mod dirett għalkemm dejjem b'certu galbu.

3.2 Lejn it-tmiem tas-snин għoxrin esponent ieħor tal-partit tal-haddiema, li fis-snin hamsin tela' fil-parlament u sar anki ministru, beda jikteb stejjer ta' ispirazzjoni verista. Gużé Ellul Mercer mill-ewwel iddikjara d-dejn tiegħu lejn Gużè Muscat Azzopardi u lejn Agostino Levanzin, dak li kien ġab Malta lil Luigi Capuana. It-tahriġ ta' Ellul Mercer kien jikkonsisti filli jikkopja l-isbah paġni ta' l-awturi favoriti tiegħu. Cassar Pullicino jaġħtina lista ta' dawn li jinkludu lil Shakespeare u r-Romantiċi Inglezi, lil Dante, Manzoni, De Amicis, Hugo u Dostoevsky. Kurjuż il-fatt li ma jissemmewx Capuana u Verga, imma fl-introduzzjoni tiegħu Cassar Pullicino jiġbed eki u tixbi fl-istejjer ta' Ellul Mercer ma' xi novelli ta' Verga, bhal *Al veglione, L'osteria dei buoni amici, X, Via Crucis u Conforti*²⁰. Bil-maqlab ta' Giacinto Tua, Ellul Mercer ma jifridx l-attività politika minn dik letterarja, u jħabrek biex jikxf il-kundizzjonijiet tal-hajja tal-proletarjat, u jiffoka fuq il-faqar, l-injoranza, il-maledukazzjoni, ir-reazzjonijiet vjolenti għall-frustrazzjonijiet ekonomiċi. Evidenti li jemmen li l-ispirazzjoni letterarja għandha sservi biex tqajjem il-kuxjenzi u twassal għall-azzjoni f'taqbida urgħenti kontra l-pregudizzji u l-ingħustizzji soċjali. Fin-novelli tiegħu Ellul Mercer ma jridx ipinġi sabiħ is-sitwazzjonijiet tar-raħal idealizzati f'holma nostalġika. Ir-realizmu tiegħu jikxf u jikkundanna d-degradazzjoni morali, u anke jekk jiddeskrivi nies bla xogħol vjolenti, nisa abbandunati, tfajliet sedotti, xjuh wahedhom, tfal illegittimi, tallaba, prostituti u hallemi zghar, dejjem jitkellem fuqhom bil-galbu u b'severità morali li juru li kien jemmen bis-shih fl-ideali tal-familja u tax-xogħol. Minhabba f'dan it-ton serju u l-essenzjalità tad-dettalji fid-deskrizzjoni, in-novelli ta' Ellul Mercer iżżejjed iqarrbu lejn dawk ta' Verga, u għalhekk ma niskantawx li wara li kien kitibhom bejn l-1927 u l-1934 thajjar jilqa' l-isfida tal-kitba ta' l-ewwel rumanz realista b'orjentament soċjali u psikoloġiku tal-letteratura Maltija fl-1935.

4.0 *L-ewwel rumanz verista bil-Malti*. Minkejja li bħal xi awturi realisti ohra hu ma kienx membru tal-Għaqda tal-Kittieba tal-Malt, Ġuże Ellul Mercer irnexxielu jirbah ir-rispett tal-letterati uffiċċiali li laqgħi h fosthom fl-1941, u anki llum jitqies bhala kittieb serju, tant li r-rumanz tiegħi *Leli ta' Haz-Żgħir* qiegħed anki fis-sillabu tal-Matrikola. L-istess xorti baqgħet ma missitx lil ġwann Mamo, li pproduċa rumanz realista ħames snin qabel Ellul Mercer. Mamo (1886–1941) għadu sal-lum meqjus bhala persunaġġ eċċentriku, u l-uniku rumanz li kiteb fil-fatt hu atipiku.

4.1 Mamo twieled f'familja ta' bdiewa *imma x-xogħol tar-raba'* ma ġabbux, għax hu stess qal li kien jippreferi jintasab għaliex waħdu biex jaqra kemm jifla. Mill-ambjent ta' tħalli harab kmieni u fetah hanut tal-kotiba. Il-harba minn rahal twelidu ma tagħtux is-sodisfazzjon li xtaq u għalhekk tbiegħed ukoll minn art twelidu. Ivvjaġġa hafna u fit-tul, tant li qatta' disa' snin f'Lixandra ta' l-Eğġitu, mill-1913 sa l-1921. L-esperjenzi li għamel fis-safar għaliex kellhom l-istess importanza li kellhom il-perijodi li qatta' Giovanni Verga ġo Firenze u Milan²¹ imma qajmu fiex reazzjonijiet differenti. Imbiegħed minn Malta ma ġassx sentimenti nostalġiči, iżda mistħija u rabja; mistħija għax kullimkien sab stil ta' hajja iż-żejed avvanzata, u mhux biss f'Ruma, Pariġi u Londra imma sahansitra fil-Kajr, li sejhilha belt internazzjonali u fejn deherlu li n-nies t'hemm kienu iż-żejed edukati mill-Maltin. Ir-rabja tnisslet fihi meta kien jara l-klassi tan-nofs indifferenti u l-poplu rrassenjat. Dawn is-sentimenti kien jiktibhom f'ittri li kien jibghat mill-istess bliet barra, u fihom kien jisfoga mingħajr tlaqlīq. It-tama tiegħi kienet li meta dawn l-ittri jaharqu jidħru fil-gazzetti popolari ta' Malta kienu jqajmu kuxxjenza fil-haddiema u forsi jwasslu għal wirjiet ta' protesta bħal dik li fiha hu stess kien ha sehem f'Genova fil-1912²².

Semmejt l-ittri għax l-istess sentimenti u l-istess stil ta' kitba nerġġhu insibuhom fir-rumanz li hareġ f'faxxikli bejn Frar ta' l-1930 u Ottubru ta' l-1931. *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka* kiseb success mhux hażin għax f'tar l-ahħar faxxiklu, l-awtur niżżeż lista ta' xi mijja mill-abbonati l-aktar magħrufa (politici, kittieba, toħha, avukati, ghalliem u membri tal-kleru) u żied jgħid li kien hemm xi 400 ohra. Irriproċċu wkoll xi siltiet mill-ittri, mir-reċensjonijiet u mill-kummenti li rċieva. Ta' min jinnota li dawn kważi dejjem semmew kemm apprezzaw l-aspett soċċiali u l-komicità²³; u dan jaqbel ma' l-intenzjoni ddikjarata ta' l-awtur, li fl-introduzzjoni kkwota l-frażi latina *ludendo castigat mores*. Hawnhekk min jaqra jiġi jaqgħi jfakkarna li din l-intenzjoni tikser wieħed mill-kriterji ewlenin tal-veriżmu, dik li hi magħrufa bhala l-eklissi ta' l-awtur li insistew fuqha kemm Capuana u kemm Verga²⁴. Fl-1880 Verga kien ippropona li “la mano dell’artista rimarrà assolutamente invisibile”²⁵, u fl-1898 Capuana kien kiteb: “Il romanzo...non si metterà a servizio di questa o quell’idea, di questo o quel sistema”²⁶. Mingħajr ma noqogħdu nidħlu fil-kustjoni jekk Capuana u Verga jixxu mal-principji teorici

tagħhom stess²⁷, hawnhekk bizzżejjed li nfakkru li Mamo kiteb hafna snin wara Verga, u li l-idea persunali tiegħu fuq il-pożizzjoni ta' l-awtur hi deciżjament favur l-interventi diretti.

4.2 Bhal ma kien għamel Verga fil-*Malavoglia*, Mamo fetah il-ktieb b'dahla, “Kabelxejn”, iffirmsata u bid-data, u l-post tal-publikazzjoni, li fiha ddikjara l-iskopijiet tiegħu u ddefinixxa r-rumanz “satiricu descrittiv, u coll semi-puliticu u semiserju”. Il-veriżmu tal-kontenut johrog mis-sentenza “Minn għalija kaxxart kemm stajt mid-drauuiet nazionali, coroh chemm huma coroh, u minn dac collu li hua uirt fin-Nazion minn missier ghall-iben”. Ir-realizmu lingwistiku wkoll ġie ddikjarat espliċitament. Fuq l-istil tal-kitba jgħidilna li “m'hix b'dak il-Malti safi safi...imma b'dac ilsien chif jitħellem il-poplu illum”, u jwissi wkoll li “dal-ctieb fih baħar ta’ espressjonijiet chif tgħidilhom il-cotra m'hix imghallma u mhollja fli stat li hi (1886–1930)”²⁸.

Din l-ahħar fraži nistgħu inqisħu l-*leitmotiv* tal-ktieb kollu, ghax l-awtur jirrepetiha spiss fit-300 paġña, u dan jagħmlu dejjem f'interventi diretti indirizzati lill-qarrej. Fl-ewwel wieħed minn dawn juri li għalih ir-realizmu tal-kontenut u dak tal-lingwa huma haġa waħda. Peress li għadu kemm semma apertament att naturali imma volgari, Mamo jiddefendi ruħu billi jipprofessa l-vokazzjoni verista: “Ahna m'għandniex tort! Nistgħu ma niktħux il-veru? In-natural? Forsi ma jsirx dan? Intom li titkażaw mix-xejn u dik qalbkom tuġagħkom hekk bikri, għaliex ħalleju l-poplu jagħmel dawn il-hwejjeg u fihom mirdum?” (p.5). Ftit paġni wara, f’p.12, jerġa’ jaqbad l-argument u jikkwota r-rapport uffiċċiali tal-President tal-Kummissjoni Rjali (1912?) p. 82, li kien qal: “The people are in such a state of brutish ignorance”, u f’paġna 42 jerġa’ jghid: “Hwejjeg li ma jitwemmnux dawn: imma l-istorja hija l-istorja, u l-injuranza li fiha hallewna hija pparagunata ma’ dawn il-fatti!”

Forsi Mamo jabbuża bl-insistenza fuq dan l-argument, hekk kif jabbuża mill-interventi diretti, imma ta’ min ifakkars li Verga stess kien jidhol fi djalogu mal-qarrejja fir-rumanzi tal-perijodu fjorentin, djalogu li Vincenzo Paladino sejjahlu “sollecito e imbonitorio, scandito direttamente e indirettamente, dallo scrittore immigrato attraverso le prefazioni, le avvertenze, le dichiarazioni d'intenti, le attestazioni”. Paladino jżid jghid li dan id-djalogu mal-qarrej “in *Eva si fa esplicito e diretto, ma anche nella premessa ‘sfuriata’, accusatorio, provocatorio, apologetico*”²⁹. Dan l-element ta’ l-istil narrativ Mamo seta’ wkoll hadu mir-rumanz storiku, imma kieku kien jaf bl-eżempju ta’ Verga kien isib appoġġ biex južah hu wkoll fir-rumanz verista tiegħu u forsi hekk ġara. Iżjed interessanti għall-kuntatt ta’ Mamo ma’ Verga hu li nsibu f’parti tal-*Malavoglia* dak li sejjahnielu l-*leitmotiv* li Mamo addotta bħala l-ispirazzjoni tar-rumanz tiegħu. Fil-kapitlu XIII, fejn naraw lil ‘Ntoni mitluf, li meta ma jmurx fil-ħanut ta’ Santuzza biex jisker, kien imur għand l-ispīżjar biex jisfoga, naqraw silta impenjata fl-istil indirett liberu li tagħlaq bil-ġudizzju ta’ l-ispīżjar: “Quel ragazzo lì ha del talento!...Vede le cose all’ingrossos,

così alla carlona, ma il sugo c'è; non è colpa sua se non sa esprimersi meglio; è colpa del governo che lo lascia nell'ignoranza”³⁰. Billi *jpoggi dawn il-kelmiet f'fomm 'Ntoni* (bl-istil indirett liberu) u f'fomm l-ispiżjar (bl-istil dirett), Verga jzomm id-distanza tiegħu skond il-principju ta' l-eklissi ta' l-awtur, biex jagħtina l-impressjoni li r-rumanz isir wahdu, “l'opera d'arte sembrerà essersi fatta da sè” (ara n-nota 4). Mamo qed jikteb f'ambjent u fi żmien differenti, u ma jhossx li għandu jzomm lura mill-impenn espliciū favur ir-riformi soċċali.

4.2 Punt iehor fondamentali fil-kuntatt ta' *Mamo mal-veristi Scellin qiegħed* fil-ġħażla tas-suġġett ta' l-emigrazzjoni, li hu l-qofol tar-rakkont. Ta' min jgħid mill-ewwel li f'Mamo dal-mottiv hu puramente letterarju, fis-sens li Mamo qatt ma mar New York u għalhekk id-deskrizzjonijiet ta' l-ambjent Amerikan huma ħief wiq, anzi spiss improbabbli, u għalhekk fir-rumanz ma nsibux sfond realistiku imma karikaturali. Mamo jieħu l-persunaġġi tiegħu barra minn Malta biss biex johroġhom mill-ambjent tagħhom, biex jitfagħhom taht xokk kulturali li, peress li m'ghandhomx il-preparazzjoni neċċesarja għaliex, jiffrastornhom u jfarrakhom. F'din is-sitwazzjoni traġika jivvinta serje ta' episodji esägerati u komiċi li juru kif quddiem il-meravilji tad-dinja tal-progress, l-emigrant tagħna jibqħu ir-rahħħala ta' wara l-muntanji li dejjem kienu.

Kemm Verga u kemm Capuana jemmu u juru li ċ-ċaqlija minn post it-tweliż hi perikoluża, u din l-idea tagħtina x'naħsbu li x'aktarx hierġa mill-humus etniku u kulturali li hu komuni ghall-Maltin u ghall-Isqallin. Għal Verga bizzejed li nfakkru kliem Nunziata: “Io non vorrei andarci col figlio del re, se non dovesse tornare più” (p. 202), u t-twissija ta' padron ‘Ntoni: “Ringrazia Dio piuttosto, che t'ha fatto nascer qui, e guardati dall'andare a morire lontano dai sassi che ti conoscono” (p. 204). L-istess hsieb toħroġ bih Lieni fir-rumanz ta' Mamo: “Meela! ...Lili r-reffiegha jridu joħorġuni minn hawn! Insiefer? Meela!” (p. 18).

L-Amerka ta' Mamo għandha l-istess ġibda li għandha l-bełt f'Verga. ‘Ntoni jgħid: “Andremo a stare in città, a non far nulla, e a mangiare pasta e carne tutti i giorni” (p. 204; qabel ma' Mamo li jespandi l-insistenza fuq l-ikel: “Xippotu, kawlata bil-widna tal-hanżir, fdewwex, soppa ta' l-armla, pulpetti bil-qalziet...U mela dal-ghaks killu?” – Bertu, p.1; u “Imbagħad tora kemm nibdew nagħmlu ravjul u nghallu qastan fix-xitwa u nixorbu ġilot fis-sajf, l-ahwa!” – Ġannikol, p. 11). L-illużjoni li ssir sinjur malajr tigħbed magħha spiss il-holma li terġa' lura rebbieħ f'pajjiżek. Iż-żewġ ideat insibuhom propriu fil-ftuh tar-rumanz ta' Mamo: “L-Amerki mmorru!...Hemm f'radda ta' salib nistaghħnu, insiru nies, ingħaqquduhom, nimblew il-borża u ndawru denbna lura għal hawn...” (p. 1). Il-holma ta' l-Amerka tispira anki r-rumanz qasir ta' Luigi Capuana, *Gli “americani” di Rabbato*, miktub fl-1912³¹. Persunaġġ minn tiegħu, żagħżugħ, jgħid li emigrant fuq żjara f'pajjiżu qallhom li “in

America si guadagnano quattrini a palate...” (il-kollega Manwel Mifsud urieni l-fuljett li kien hareg Mamo biex ihajjar il-qarrejja jordnaw il-ktieb, ghall-konfront testwali: “Ulied in-Nanna li marru l’Amerchi biex jimpalauhom...”), imma persunaġġ ieħor matur iwissi: “Anche in America i quattrini bisogna stentarli; non si trovano a ogni pie’ sospinto i famosi dollari di Coda-pelata”³².

Bhal Verga u Capuana, Mamo wkoll juri li l-isforz biex jinstab il-ġid barra mill-ambjent nattiv ma jirnexxix, allavolja it-tliet awturi jipprezentaw tliet konklużjonijiet differenti. Fil-*Malavoglia* it-tnejn li telqu mir-raħal tagħhom, Lia u Ntoni, spicċaw hažin, u dan ta’ l-ahħar jammetti: “Anch’io allora non sapevo nulla, e qui non volevo starci, ma ora che so ogni cosa devo andarmene” (p. 290). F’Capuana nsibu ambigwità bejn l-immobilizmu tar-rahħħala li jgħidu: “Contadini siamo e contadini dobbiamo rimanere. Qualcuno di quelli tornati dalla Merica è già pentito di esservi andato” (p. 44) u l-ottimizmu ta’ zi’ Santi li “a ogni nuovo arrivo di emigranti sentiva una crescente compiacenza di vederli quasi trasformati da quei rozzi contadini che erano andati via. Quasi tutti avevano nell’aspetto un che di spigliato, di fiero, per l’orgoglio di esser tornati a Rabbato con molti quattrini guadagnati lavorando. Vestivano pulitamente, parlavano più spediti del solito – avevano tante cose da dire! – e badavano ai loro interessi con una certa furberia, da gente punto disposta a farsi mettere in mezzo” (p. 62). L-ironija hi li f’Capuana jiġu lura t-tajbin, diżillużi u konxji li “L’America è bella, ricca, ma a casa propria si sta meglio” (p. 63); però l-konklużjoni tar-rumanz hi idealizzata żżejjed. Mamo jirrifuta s-soluzzjoni ottimista u jaġhti konklużjoni skoncertanti (u anki mgħaġġla) fit-tragedja totali: żewġ persunaġġi jmutu f’incidenti fi New York, tnejn ohra jispicċaw il-baħar waqt tempesta fil-vjaġġ lura, u ħamsa jiġu maqtula minn wieħed ghajjur ffit ġranet wara l-wasla fir-raħal. Kollha huma “vinti”, mirbuha mid-destin.

4.3 Il-konklużjoni bizzarra ta’ Mamo tagħmel kuntrast qawwi ma’ l-umoriżmu li jiġri tul ir-rakkont kollu. Madankollu l-pessimizmu tieghu – m’hemm l-ebda Alessi li jerġa’ jibni l-familja Malavoglia, u lanqas xi’ Menu jew Santi li jinvestu l-flus li qalghu l-Amerka fix-xiri ta’ artijiet u djar go Rabbato – hu koerenti ma’ l-opinjoni tieghu li sakemm tirrenja l-injoranza ma jistax ikun hemm fama.

Fuq l-injoranza tal-protagonisti Mamo jisħaq f’ħafna episodji u kummenti bla ħniena. Malli jipprezentahom jiddeskrivihom hekk: “Dan Bertu...injurant ta’ moħħu bieqja mimli b’materjal ta’ moħħ il-wiżgħa, fanaticu mrangat bhal bosta” (p. 1); Girgor “moħħu wkoll dghajnejf mill-pruwa” (p. 2); Katrin “xebba rozza, imqita, injuranta, moħħha mimli bl-ixkuma” (p. 18). Anki Verga u Capuana, fiż-żewġ rumanzi li għażilna għal dan l-istudju komparativi, jinsistu fuq l-injoranza tal-persunaggi. Verga jghidilna: “Quei poveri ignoranti...si guardavano fra di loro, e don Silvestro rideva sotto il naso”

(p. 115); “e don Franco...si metteva a gridare – Bestie che siete! e volete il progresso! e volete la repubblica!...siete asini che vi manca soltanto la coda!” (pp. 196 – 197). Wieħed mill-persunaggia ta’ Capuana, ix-xih zi Santi, jagħmel din l-apologija: “Scusi, voscenza; siamo ignoranti. Tornerò” (p. 42), u n-narratur jikteb “La povera donna si rassegnava alla sua ignoranza, ma rimaneva diffidente” (p. 45).

It-tliet awturi juruna kemm għadha lura s-soċjetà li qed jiddeskrivu billi jsemmu spiss żewġ vizzji “etniċi” li kienu komuni hafna dak iż-żmien (u forsi għadhom fit jew wisq) fl-ambjent *rustiku, il-bzieq u d-dagħha*. Fil-Malavoglia jobżqu ’l hawn u ’l hemm l-irġiel kollha: Vanni Pizzuto “e vomitava improperi da lontano, e sputava ~~addosso a coloro che se ne andavano pei fatti loro~~” (p. 125); ‘Ntoni “e così passava il tempo, cianciando e sputacchiando” (p. 185); Don Franco u ‘Ntoni “se ne tornavano all’osteria sputacchiando per la strada” (p. 230); Rocco Spatu “che sapeva la legge, diceva sputacchiando” (p. 254). Kultant anki Verga jieqaf fuq xi dettagli diżgħustanti: “invece di starsene come un lazzarone a vociare e dormire colla testa fra le braccia, o a sputacchiare per terra dappertutto, che faceva un mare e non si sapeva più dove metterci i piedi” (p. 247). Inkella b’mod iż-jed sottili jfakkarna f’dan il-vizzju b’riferimenti metaforici: “quello sputasentenze di padron Cipola” (p. 64); “e gli sputava in faccia parole latine” (p. 66); “– Uhm! – sputò fuori padron Fortunato” (p. 66); jew permezz ta’ proverbi jew espressjonijiet: “Bocca amara sputa fiele” (la Zuppidda, p. 68), “Questo è proprio un Malavoglia nato sputato!” (padron ‘Ntoni, p. 101).

Capuana wkoll jorbot dan il-vizzju ma’ l-ambjent tar-raħal Sqalli: “Qui posso darmi lo svago di sputare in terra; in America mi prenderebbero la contravvenzione e pagherei la multa” (p. 12), fejn naraw li l-ġest fiċċi element ta’ libertà. Hu wkoll, bhal Verga, juri kif fost l-irġiel dan il-ġest maledukat hu sinjal ta’ virilità u jagħti qawwa lil dak li jkunu qed jgħidu: “quel che Coda-pelata diceva a voce alta, per farsi sentire da tutti, tra uno sputo e l’altro” (p. 13). Fir-rumanz ta’ Mamo minn naħha naraw l-istess funzjoni enfatika: Bertu “sakemm qal il-fit kliem lil shabu, beżżeaq xi għaxra minn bejn snienu (żlikk) u half u dagħha, ġiżumarija, minn dak il-wahxi ta’ Bona” (p. 1); mentri min-naħha l-ohra dan il-ġest jidhol fost dawk id-drawwiet naturali volgari l-ohra li l-awtur isemmi spiss biex idħħak jew jiddiġusta lill-qarrej.

L-insistenza esagerata ta’ Mamo fuq dawn il-ġesti volgari ma tantx għamlitlu ġid, għax ir-rumanz tieghu iż-żed baqa’ msemmi għal dak li haddieħor ma kienx jissogra jghid u qala’ l-fama ta’ *xogħol pastaż u tad-dahk*. Imma l-intenzjoni ta’ Mamo kienet evidentement li jishaq fuq kemm kien għadu lura r-rahħħal Malti. Din qalaghha ahjar billi *poggiehi f’ambjent socjalment avvanzat*, dak ta’ New York, u pprova jikxef id-diżgħust li l-attie tiegħi kienu jqajmu hemm u ried jgħaddi lill-qarrej Malti. B’hekk ried ikexkxu biex isir konixju mill-kruha ta’ l-injuranza u tal-hamallagħni u jgiegħlu jirreagħxi. Din kienet

l-intenzjoni anki ta' Capuana li semma esplícitamente il-pregudizzju li n-nuqqas ta' iġjene ta' l-emigranti baxxi kien iqajjem fost l-Amerikani: "La miseria ci rende sporchi: è il nostro maggior difetto, perchè infine la pulizia costa tanto poco! Sapete come ci chiamano in America? Sporchi italiani! E specialmente per noi siciliani, pei calabresi, per gli abruzzesi hanno proprio ragione" (p. 70). Mamo ried juri li f'dik il-lista setghu issemmew ukoll il-Maltin. Fil-hafna episodji li holoq iffoka bi stil karikaturali fuq hafna drawwiet koroh, superstizzjonijiet, piki politici u parrokkjali ftit jew wisq serji, imma dejjem tipiči tar-rahal ta' gżirritna.

Meta taqra fil-fond it-tliet rumanzi jolqtok il-fatt li fihom hafna dettalji etniċi li jisthoqqilhom studju komparativ għalihom. Hawn bizzżejjed insemmu xi whud, bħal ma huma l-preparazzjonijiet esaġerati qabel is-safar (Capuana pp. 22–24: "siamo provvisti per due anni"; qabbel ma' Mamo kapitlu 3 u 5); drawwiet ta' devozzjoni (Capuana p. 22: "tra le camicie gli scapolari della Madonna del Carmine, le immagini di Sant'Isidoro e di San Giuseppe"; l-emigranti ta' Mamo jieħdu magħhom l-inkwatri tal-Maddalena u ta' San Spiridjun, p. 18); iċ-ċelebrazzjoni tal-festa bil-qniepen, murtali u żewġ baned rivali (Capuana p. 69; qabbel mal-kapitlu 7 ta' Mamo); l-ispejjeż għall-irham ta' l-art u ta' l-arta maġġur fil-knisja (Capuana p. 69), ir-rigali biex tiehu xi pjaca mingħand xi hadd importanti (Verga p. 112: "Portategli quelle due galline là, e qualche cosa vi saprà dire"; cfr. Mamo p. 8), l-użanza li flok id-data preċiża jissemmew il-festi reliġjuži (Verga pp. 93, 149, 283, Mamo pp. 68, 69); l-ittri mimmljen żabalji (Capuana pp. 38 u 65, Mamo p. 102–4, 134). Hemm ukoll ruxxmata espressjonijiet, taqbiliet u qwiel li jaqblu fl-Isqalli u fil-Malti, bħal "Lo zio Crocifisso se la mette in tasca la Vespa", "se no vi restano sulla pancia come le casseruole vecchie", "è un uomo che ha stomaco" u "il pesce puzzava dalla testa" (Verga pp. 71, 111, 199, 230) u "come le chiocciole nel loro guscio" (Capuana p. 76). Dawn id-drawwiet kollha, fit-tliet rumanzi, mhux biss jagħtu l-kulur lokali imma, peress li m'humiex pinguti bi lwien folkloristiċi sbieħ, jghinu biex jagħtu l-idea ta' ambjent li għadu lura. Bħal fil-veristi Sqallin, Mamo jirrapreżenta lir-raħħhal **Malti magħluq** f'din in-niġga ta' ideat u drawwiet antiki li ma jħalluhx jimxi 'l quddiem, priġunier tagħhom kemm f'Malta u kemm barra.

4.4 Fost id-drawwiet koroh u tipiči nsibu l-vjolenza fl-agħir u fil-kliem. Ir-rahħħala ta' l-istorja huma dejjem nervużi, jieħdu għalihom malajr, jitlgħalhom f'daqqa, dejjem lesti biex johorġu l-ponnijiet. Ta' spiss nassistu għal-xeni ta' ġlied li, minkejja l-istorbju u l-għuffa, rari jħalli danni: "Qam pandemonju shiħ fuq ix-xatt ta' New York: speci ta' gwerra żgħira. Kulhadd jagħti, hallata-ballata, destra-sinistra, bla ma tista' ssib tarf. Għieda la maltija" (p. 70). Hafna drabi l-vjolenza tieqaf fuq il-livelli verbali, għax il-persunaġġ jisfoga f'tħeddid iperboliku li m'għandu l-ebda intenzjoni (jew possibilità) li jwettaq: "Żommuni, qett-torok, għax nikillu fwiedew", "Nomghodlok

imnieħrek u nobżqu: krewċ”, “Nogħmlek thin”; “Żon īmuni... ghax niknes l-art bih! Jekk naqbdok b’idejje nagħmlek taħbakk: *nogħnulok* sippriżżejjot”; “U mur: tridx tmur, qed-dinjeċċ? Ghax jekk jitlogħli San Filep inqarmiekk, nghallik! Nghoffgħok” (p. 71).

Ta’ min josserva li t-theddid jiġi dejjem enfasizzat b’insulti, kliem hażin u dagħha. Il-vizzju tad-dagħha, flimkien ma’ dak tal-bzieq u tal-ghajja, hu tipiku tal-etnija rustika ta’ l-Italja (jekk mhux ta’ l-Ewropa) t’isfel. Infatti nsibuh spiss f’Capuana (ghalkemm mhux f’*Gli “americanī” di Rabbato*, li kien miktub għal qarrejja żgħażaq, imma f’xogħlijet ohra, inkluż it-teatru djalettali) u f’Verga. Fil-*Malavoglia* l-irġiel kollha jidgħu, u għal raġunijiet differenti: “Piedipapera schiamazzava e bestemmiava come un ossesso per metterli d’accordo” (p. 62); “compare Cinghialenta si metteva a gridare e bestemmiare, per far vedere che era uomo di fegato e carrettiere” (p. 78); “e allora Rocco Spatu, e Vanni Pizzuto, uscivano fuori bestemmiando” (p. 130). Insibu mhux biss riferimenti indiretti *ghad-dagħha u l-kliem hażin* imma nsibu wkoll, fid-djalgu, espressjonijiet bhal “santo diavolone, per la madonna, sacramento, figlio di porco, santo cristiano, sangue di un cane” u varjanti ohra iż-żejed krudi jew ftit jew wisq mistura. Mamo jimxi fuq l-istess linji u jagħtina kampjunarju mżewwaq ta’ esklamazzjonijiet li jintużaw fir-realtà, bhal “il-madoffi, il-merilli, il-marinagejt, sagħaboċċe, tavlament, balleċ, il-lahwa, is-sabreċ, il-mniegħel, il-mniefha, ix-xjofok, iż-żikk, iż-żift”, li bihom wieħed jevita li jsemmi lil Alla, is-Sagament, il-Madonna, il-qaddisin, ix-xitan u xi kliem oxxen. Insibu wkoll veržjonijiet iktar trasparenti: “irġni, irġnimarija, antamarija, il-lalla, u n-nomnipatri u s-santammen, l-isem, Ĝiežu, Giežu-ġiež, Ĝiżu,” kif ukoll id-daghwiet bil-kelma “haqq”, li tidher dejjem wahedha (p. eż. pp. 22 – 23), mentri tiġi mghawġa ftit, ewfemistikament, meta tikkwalifika xi sostantiv: “qed-dinjeċċ, eqqellumi, eqqed-dinje, killi merilli, qell lermement, qett-torok”. Mamo jikkundanna mill-ewwel dan il-vizzju, propriju fil-bidu tar-rumanz, fejn jispjega: “U ma’ tnejn jew tliet kelmiet, dagħwa, ghax il-wisq injurant fanatiku u bigott malti, jekk il-kliem ma jżejnux b’dik id-daghwa li x-xitan iniżżejjilhielu għasel, ma jkunx qiegħed jaġħi dik il-forza, dik il-qawwa, dik l-enfasi tal-oratorija...M’hix htija tiegħu, miskin!” (p. 3), li jfakkarna fiċ-ċitazzjoni minn Verga, p. 78, f’dan il-paragrafu. Ir-riproduzzjoni tad-dagħha u l-kliem hażin, flimkien ma’ l-użu tal-proverbji, immagħini u paraguni fuq l-annimali, u l-espressjonijiet tipiči tan-nies tar-raħal, huma l-holoq li jorbtu l-motivi letterarji ma’ dawk lingwistiċi.

5.0 *Ir-realizmu lingwistiku.* F’dan ir-rumanz il-karatru rāħli u l-manjieri goffi huma naturalment espressi b’lingwa għixieraq. Fil-kelmejnejn qabel Mamo ddikjara li jrid juža l-frosta biex lill-injurant iġiegħlu jinduna kemm huma koroh l-iż-żbalji tiegħu, biex b’hekk jifhem li hemm bżonn li jitbiddel qabel ma jidher quddiem il-barranin. Għalhekk jgħid li ddeskriva mill-ahjar li seta’ “id-drau u nazzionali, coroh chemm huma coroh, u minn dac collu li hua

uirt fin-Nazion minn missier għal iben". Preciż wara jkompli jghid li fil-ktieb irriproduċa "baħar ta' espressjonijiet chif tghidhom il cotra m'hix imghallma" (ed. 1930, p. 4). Fl-opinjoni tiegħi propriu dan hu l-mertu princiċiali tal-ktieb, jiġifieri li hallielna xhieda bil-miktub tal-Malti kif kien mitkellem qabel il-gwerra. Fl-1948 il-ligi ta' l-iskola obbligatorja bidlet drastikament is-sitwazzjoni lingwistika tal-gżira. Il-poplu (jew aħjar, almenu għal xi deċennju, il-ġenerazzjoni żagħżugħha tal-poplu) ma baqax iżolat kulturalment u lingwistikament, magħluq fir-rahal tieghu jew fil-grupp ta' rħula ġie milhuqa bil-mixi. Issa beda jitgħallek jaqra u jikteb, jiġifieri ġie f'kuntatt mal-kitba formali u mal-letteratura bil-Malti standard, u b'hekk anki l-forma mitkellma qaghdet, bil-mod il-mod, għal certa dixxiplina. Barra minn hekk fl-iskola primarja beda jitgħallek xi ftit Ingliz, u dan il-kuntatt ma naħsibx li ma kellux effett fuq it-trawwim ta' struttura iż-żejjed linear. Maż-żmien hafna mid-drawwiet koroh mikxufa minn Mamo ġew censurati u bdew jonqsu, u magħhom bdew jonqsu wkoll id-drawwiet lingwistiċi li kienu assoċjati ma' l-iżolament u ma' l-arretratezza, u b'hekk mal-progress soċċiali bdiet titbiddel anki l-forma mitkellma tal-lingwa. Dan kollu, naturalment, għad irid jiġi studjat fil-fond, imma meta jsiru dawn ir-riċerki d-djalogu tar-rumanz ta' Mamo jkun indispensabbi.

5.1 Bhal Verga u Capuana, Mamo jibda l-karatterizzazzjoni tal-persunaġġi permezz ta' l-ismijiet u l-laqmijiet. *Mari, Ċikka, Rużarja, Gerit, Lonzuwa, Paċċikka, Ġannikol, Kalanġ, Masu, Wizu* jfakkruna fl-ambjent rahli Malti daqs kemm *Maruzza, Ntoni, Nunziata, la Zuppidda, Piedipapera u Menu, Maricchia, Santi, lo Sciancatello, Coda-pelata* jfakkruna fl-ambjent rahli ta' Sqallija. L-istess effett jagħmlu l-laqmijiet, li jistgħu ikunu personali jew jintirtu, tal-familja: *Armawżarma, ta' Morlita, Tinisigarett*. Interessanti huma dawk tal-barklori fix-xena tal-port (kapitlu 6) għax jistgħu ikunu awtentiċi: *Brimbu, Ta' Ĝomu, Żewwigni, Kiljelejs, Katusu, Bžiequ, Pespisell, ta' Bormla, Bulebel, Sanfosu (Sanfisoo)*. Ta' min jinnota li anki l-kunjomijiet tas-sinjuri jiġu deformati mir-raħħala li jhossuhom bħala laqmijiet: hekk Casolani isir *Qasgħa l-ghani*, Demajo, Satariano, Pullicino u Sacco jsiru *Demaju, Satarjan, Pullicin, Saccu*.

5.2 L-injuranza tar-rahħala tintwera anki bil-korruzzjoni ta' kelmiet kolti, godda jew mhux familjari mal-ambjent rustiku. Dawn insibuhom biss fid-djalogu, u għalhekk jekk ir-rahħala jgħidu "l-Emilki, l-Emilka, il-Melikoni", in-narratur dejjem jikteb "l-Amerika, l-Amerikani", propriu bħal Capuana li f'halq ir-Rabbatani jgħib "la Merica". L-eżempji f'Mamo huma wisq biex insemmuhom kollha. imma dawn il-ftit huma biżżejjed biex nagħtu idea: "frabiki, porpaganda, il-literatt, ipperporot, il-biegħatorju, skomlikota, iljurant, valabostri, luċiljerke, pirtistanti, it-tilliforn".

L-injuranza tal-persunaġġ bla skola toħrog ċara meta jiltaqa' mal-barranin. Minn-nuqqas ta' ftehim, totali jew parzjali, jitnisslu *eni imbarazzanti* u għalhekk tad-dahk. L-espedjent tal-quid pro quo johlo, hafna tħawwid bejn kliem Ingliz u kliem Malti li jixxiebah. Logħob bil-kliem ta' dan it-tip insibuh ukoll f'Capuana: "In America le vie le chiamano stritte e invece sono larghe mezzo miglio" (*street*, p. 18), "Le masserie le chiamano ferme come se potessero scappare" (*farm*, p. 38); "Si fa alla spiccia. Si va davanti a un pastore... – I pecorai fanno da sindaci? – No, no, si chiamano pastori i preti, come qui diciamo il parroco. – Questa è mia moglie; questo è mio marito – . Il pastore li benedice e tutto è fatto" (*pastor*, p. 58); "Ci rivedremo, boy – Perché mi dice boia?" (p. 79). Mamo jgħib hafna iżżej ed-eżempji minn dawn, ghalkemm hawn Malta l-Ingliz suppost li kienu jafuh aħjar, imma hu ried proprju juri l-iżolament ta' min ma jafx il-lingwi utli. Ir-raħħala Maltin fi New York jitħawdu meta jisimghu *room* (jahsbuha *rum*, p. 64), *What's up?* (jahsbuha kelma hażina bil-Malti, p. 66), u *What brand?* (u jwieġbu li ma jridux *brandy*, p. 85), l-istess kif ġo Katanja lil tat-taxi li kien qallu "Scendi", wieħed minnhom wieġeb li la ried jixrob *shandy* u lanqas xi xarba oħra (p. 52).

Mamo kien jaf li l-Ingliz u t-Taljan f'Malta kien hawn min jitkellimhom tajjeb ghax, kif naraw 'il quddiem, fid-djalogu tal-persunaġġi tal-klassi tan-nofs insibu sentenzi u frazijiet miktuba tajjeb. Imma hu ried juri bl-ironija li fost il-poplu kienu jinżlu ffit kliem biss. Dan jispiegah esplicitament: "Armawżarma l-kelma **watt** fehemna, ghax f'Malta, f'mija u kważi erbgħin sena hakma ingliża, il-kelmiet **what, yes, no, me orrājt, go, plenty, navy**, u xi tlieta oħra qisu kulhadd tgħallimhom" (p. 120). Rigward il-lingwa Taljana Mamo jgħid hekk: "u bejn ghax **forse, strada** u **amici** ghall-maltin ma tantx huma tqal, ftieħmu" (p. 251). Naturalment bejn tifhem u titkellem hemm differenza kbira, u minn din il-verità li hafna Maltin jifhmu t-Taljan u l-Ingliz imma meta jitkellmuhom isibu diffikultà kbira, Mamo joħrog hafna xeni komiċi. Biżżejjed nagħżlu eżempju għal kull waħda: dak li jgħid Girgor lill-*carabiniere*, fil-port ta' Sirakuża, "Jien volju andri Nopli" (p. 53), u l-isfog ta' Bertu ma' l-uffiċċjal tad-dwana ta' New York li kienu *telghelu u kien qallu* "Go to hell". Fir-rabja tal-mument Bertu spara bl-addoċċ dak il-kliem Ingliz li gieħ f'mohħu: "Go to hell, baj zingu: ju krissmesfader end **kwinviktorka** oll di sejm!" (p. 65), fejn it-taħħita illoġika tissahħħah bil-grafija fonetika li tirrendi l-pronunċja tipika la maltija.

Sentenzi bħal dawn huma naturalment frott tal-fantazija ta' l-awtur, imma huma realistici, għax jirriproduċu il-livell ta' Ingliz li wieħed ikun tgħallem hażin fl-iskola jew assimila bit-tqanżi fuq ix-xogħol. L-iż-żbalji fonetici, morfoloġici u sintattici f'sentenzi bħal "wers di boks of di letters ov di Malta?" (p. 105) huma tipiči tal-ewwel faži tat-tagħlim, l-istess bħal dawk ta' l-ittra bil-broken English ta' paġġna 134. Din hi bla dubju karikatura, imma l-qarrej

jinduna u jpoġġiha f'sitwazzjoni preċiża u familjari, proprju ghax hu wkoll għandu esperjenza diretta tagħha.

5.3 Fir-riproduzzjoni eżatta tal-lingwa tal-poplu Mamo jirrikorri ghall-espedjenti kollha disponibbli. Id-diskors jieħu l-konkretezza bil-qawwa mimetika ta' l-onomatopea. Ta' min jiftakar li l-veristi kienu għarfu s-siwi ta' dan l-espedjent: Capuana jsahħħah id-deskrizzjoni tal-ħeffa li biha l-barbier *iċqaxxar il-leħja bil-hoss ziff-zaff-ziff*, u jsemmi l-mutur tal-elettriku li jaħdem *puf-puf* (pp. 13 – 15 u 80); Verga wkoll isemmi l-*punf-punf* tal-magna u l-*punf-punf ta'* l-isparar ta' l-ixkubetti (p. 156). Mamo juža ruxxmata eżempji ta' l-onomatopea, kemm tat-tip kważi lessikalizzat, jigifieri dawk li juža kulħadd u li saru qishom kliem bħal *kixx, cluff, qehħ, xxx, paqq, pumm, plaaqq, cilinn cilinn, eeezinnn*, kif ukoll oħra rajn li ġew ivvintati minnu biex jaġħtu ħajja lir-rakkont: *il-fixx-fixx ta'* mutur, l-ghatsa *eeee ekk ekkk tzirixx, il-plipp ta'* berqa, iċ-ċlaqq *ċlaqq plaqq bummmمم tar-ragħad, iż-żieeeeq żieeeeq ta'* karettun ibbrejkjat fin-niżla.

Fid-diskors dirett jimita wkoll l-intonazzjoni enfatika li tesprimi l-uġiġħ: “ajmaaa rasiiii”, l-urġenza: “ahtfuu issaaaa, l-impazjenza: “aaaaaooo, ġib ‘il hawn”, u l-ghajta “oojj, heejjj, aaa” billi jirrepeti xi konsonanti u l-aktar il-vokali. Din il-libertà grafika kienet użata ħafna mill-futuristi. Il-vokali *mtawlin* iżżejjed huma karatteristika oħra tal-mod kif jitkellmu nies maledukati: “Mghalleem neersqulek? Siijur”.

L-istess effett rozz johrog mill-użu ta' esklamazzjonijiet popolari bħal *ajmalalé, wieeq, haħ-ħaħ-ħaj! jaqq, j'abbni, u mill-vokativi psitt, hoj, ah tal-pipa, ah Kjoos, ah ċħaw, huh, soj, barb*. Barra minn dan l-awtur jażzarda wkoll jikteb fonetikament dawk il-forom popolari li jintużaw minn kulħadd imma li l-ebda kittieb ma kien iniżżejjilhom hekk ghax huma kkunsidrati non grammatikal: *iwa, leqq, aqqas, lew, ġiss soldi, han-naraw, u l-forom mingħajr l-aħħar ittra n: xej', l'haw', daw', b'idej'* minflok il-forom korretti (standard) *iva, le, lanqas, jew, żewġ soldi, ha naraw, xejn, l'hawn, dawn, b'idejn*.

Fost il-forom popolari li kienu jintużaw ħafna, jekk mhux minn kulħadd, fir-registru mitkellem, imma li l-letteratura formalı kienet tiċċensura jew *tinjora, insibu xi kliem Taljan bħal addio, s'intende, destra-sinistra* : “u addijo għar-rużarju” (p. 75). “s'intendi jekk jitħalli” (p. 39), “Kulħadd jaġħti hallata-ballata, destra-sinistra” (p. 70), u ħafna drabi n-numri, speċjalment fil-logħob tal-lottu (“sei, kwattru u tri bis-sei”), fit-tombla (“is-sebgha biċ-ċinku, iċ-ċinquantanovi’”), u sahansitra fl-indikazzjoni tas-snin (“fl-annu novanta”). Ghall-kliem Ingliz Mamo juri li kien digħà beda dieħel fir-registru mitkellem, anki fil-livell popolari: *orrajt, miter, vilops, trabil*, li huma forom lokali għal *all right, meeting, envelope(s), trouble*, għiex kien qed jinstemgħu fid-diskors bil-Malti mingħajr il-kuxjenza li huma kelmiet Inglizi.

5.4 Fit-teknika djalogika Mamo jinqeda bir-realizmu lingwistiku biex iżejjen il-karatterizzazzjoni tal-persunaġġi. Jekk fin-narrazzjoni juža Malta tikk, kultant mgħobbi żżejjed bl-espressività, imma dejjem standard, il-persunaġġi tiegħu južaw ir-registru tal-grupp soċċali li jgħixu fih. **Għalhekk ir-rahħala** mhux biss jghawġu l-kliem “*tqil*” li ma jintużax fl-ambjent tagħhom, imma jghawġu wkoll il-vokali skond il-korrispondenzi tas-sottosistema lokali li hawn Malta nħidulu d-djalett. Dawn il-korrispondenzi jolqtu kemm il-kliem ta’ oriġini semitika, kemm dak ta’ oriġini neolatina. L-iżjed eżempji numerużi jmissu l-vokali *a* li kultant issir *o* (*Molta, dor, bholi, hogha, kbor, avikot, azomi, patota, stuffot, ġirnotu*) u kultant issir *e* (*dinje, tifla, seme, hnien, mejde, birre, feste, gwerre, grazże, eringi, kennepé*). Dawn iż-żewġ bidliet huma tipiči ta’ lokalitajiet differenti u m’għandhomx biss l-iskop li jgħagħluna nitbissmu, ghalkemm hafna qarrejja dan biss jaraw *fihom*. L-awtur ifittex li jimxi mar-realtà b’dawn il-permutazzjonijiet vokaliċi li huma fil-fatt lokalizzabli. Fil-paġna 439 ta’ l-edizzjoni originali Mamo jgħib nota (li thalliet barra mill-edizzjoni ta’ l-1984) fejn jispjega l-karatteristici fonetici ta’ seba’ rhula u ta’ Malta għax jagħrafhom kollha (imma dan il-ktieb sa fejn naf jien ma nkitbx).

Fost il-permutazzjonijiet vokaliċi li jidħru inqas spiss insibu *o* li ssir *a* (*għalja flok għolja*), li ssir *i* (*killu, jistirdi flok kollu, jistordi*) jew issir *e* (*tagħkem, ukell, inħebbek flok tagħkom, ukoll, inħobbok*); *u* li ssir *i* (*nadirok, nitor, avikot*), issir *ew* (*inkewn, x'inħew*), aw jew *ow* (*sinjawr, sinjowr*), jew inkella *a* (*fahhar flok fuħħar*). Insibu anki *e* li ssir *o* (*jofox, tajjob, qbaddok, krofoss*) jew *ie* (*Savier, jikkriepe*). Hemm ukoll każi fejn *i* ssir *e* (*kelt, ent, dretti*), issir *o* (*wosq, tosta, ossa, famolja*), jew *oj* (*il-Bambojn*).

F’dan l-użu tad-“djalett” Mamo jsegwi t-tendenza veristika li Bruno Migliorini jgħidilna li kienet tiddomina fl-Italja għal xi għoxrin jew tletin sena f’dawk ir-rakkonti li kienu ambjentati fir-regjuni³³. Kliem u fraż-rijiet bid-djalett Sqalli jidħru ‘l hawn u ‘l hemm fix-xogħliljet li għażiż il-għażiż għal din il-komparazzjoni. Capuana jsemmi *l-kliem picciotto, nannu, carusi, pitazzo, magaria*, xi sentenza shiha, “*Fratuzzu miu, fatti curaggiu*”, jiċċita xi żewġ versi minn ghana popolari (p. 60) u silta qasira mill-poeta Paolo Maura (p. 90). Anki Verga jitfa’ xi kelma djalettali kultant: “*ballare la fasola*” (p. 153), *scia, vossaia* (p. 155), u ‘Ntrua, ‘ntrua (p. 166). Iżda t-teknika ta’ Mamo f’dan tixxbah iż-żejed lil dik ta’ Fogazzaro li f’*Piccolo mondo antico* uža sentenzi shah f’halq il-persunaġġi baxxi, u lil dik ta’ Capuana fit-teatru djalettali³⁴, għax “*id-djalett*” jiġi użat sistematikament mir-rahħala. Ta’ min jinnota li dak li Verga evita fil-*Malavoglia* (fejn id-djalett jidhol biss fis-semantika u fis-sintassi), jigifieri l-użu totali tad-djalett fid-djalodu, għie mwettaq minn Luchino Visconti fil-film *La terra trema* li nħadex fl-1948 fil-klima intellettwal tan-neorealiżmu.

5.5 Hekk kif jagħraf id-differenzi bejn il-Malti standard u l-varjanti lokali (djalettali) tiegħu, Mamo jiddistingwi r-registri estremi tal-Malti standard, dak kolt prevalentement Neolatin u dak rustiku popolari prevalentement Semitiku. F'wieħed mill-interventi diretti tiegħu (li fihom jindirizza lill-qarrejja) iqabbel ironikament l-esklamazzjoni “O terribbli, infami, xagurata” tas-setturi teatrali, u l-epitetu “sfegatat” tas-setturi għurnalistiku polemiku, ma’ l-isfog “Ah, ja mgharrqa li hi, ja maħmuġa, ja mingħula, ja xifajka” tarr-rahli Gannikol (p. 13). Ta’ min ifakkar hawn li Mamo ma jimxix wara l-passi tal-kittieba tradizzjonali tal-Malti, li kienu generalment favur it-tendenza puristika. Fil-Kabelxejn (p. 4 ta’ l-edizzjoni orijinali) iddikjara li “Il-chitba m'hix b'dac il-Malti safi safi, għadilli ‘ssib x'togħmod ucoll, imma b'dac ilsien chif jitħellem il-poplu illum: u dan sabiex jifhem cullhadd, u wieħed icun jista izjed ifisser ruhu fil-uisa...”.

Mela f’isem il-veriżmu Mamo jżewwieg il-libertà tematika mal-libertà lingwistika u jżomm id-dritt li jagħzel il-kelma li tagħti l-aqwa espressività fil-kuntest. Il-lessiku ta’ Mamo għalhekk hu rikk hafna għax juža mijiet ta’ termini mhux tas-soltu, arkaiżmi, rustiċiżmi, tekniċismi u anki neoloġiżmi. Nieħdu fiti eżempji mill-ewwel għaxar paġni biss: *bieqja, loħbiena, palomba, rumnelli, ġħakrux, sibel, magħtan, ħugbejhom, mustaxija, fettuqa, kunjett, u ngiżż il-klieb, jagħmel it-tames u jgħaqqad il-baqt, jizmiċċja l-lampi, jindokra l-bħajra, jagħraf iż-żofża mill-ġhanjalor u ż-żinżel, maktur tal-fustan, jiktor il-fdewwex, jirgħa s-sapun, ful imherres*. Forsi mhux kulhadd jifhem kolloks, kif kien ried Mamo, imma m’hemmx dubju li din il-wisa’ lessikali, flok dik l-ghażla severa li tnixxex l-istil, tirrendi l-lingwa ta’ Mamo iżjed ħajja u iżjed vera minn dik tat-tradizzjoni letterarja. Għalhekk nistgħu nghidu li bejn dawn iż-żewġ tendenzi, antiki daqs zmien it-tweli tal-letteratura Taljana, Mamo jagħzel li jimxi wara Dante mhux wara Petrarca.

Fil-karatterizzazzjoni tal-persunaġġi Mamo juri attenzjoni anki ghall-fenomenu tal-code switching. Dan minn dejjem kien censurat bl-ikrah mill-letterati u mill-grammatici; hekk kien għamel Ċiċerun f’Ruma fejn hafna nisa kienu jitkellmu iżjed bil-Grieg milli bil-Latin, u hekk kienu għamlu Vassalli u l-Monsinjur Boccadifucco għan-nisa tal-Belt li kienu jħalltu t-Taljan u l-Malti fis-seklu tmintax³⁵. L-istess kien jiġi, jghidilna Tolstoy, fir-Russja ta’ zmienu bejn ir-Russu u l-Franċiż. Mela nagħmluha čara li dan mhux xi fenomenu eskużiv ta’ pajjiżna, imma jiġi kull fejn hemm kuntatti qawwija bejn żewġ lingwi. L-awturi tradizzjonali dejjem harbu minn dan il-periklu, u jekk semmewh kien biss għal effetti komiċi u satiriċi. Il-veriżmu hares lejh bhala fenomenu socċjali u għalhekk seta’ jieħdu iżjed bis-serjetà, u fil-fatt insibu xi eżempju timidu f’Capuana fid-djalogu, fl-ittri u sahansitra fin-narrazzjoni (ara l-paġni 38, 74, 79, 80), fejn kultant toħroġ xi kelma Ingleža li tikkaratterizza lill-emigrant. Mamo juri iżjed kuraġġ, u jikteb diskorsi shah li fihom jirriproduci r-registri mhallta li huma marbuta maż-żewġ fażjiet storiċi tal-bilingwiżmu f’Malta.

L-ewwel eżempju jurina avukat u nutar, li jirrapreżentaw il-klassi tan-nofs/gholja li kienet thobb, ghall-ghażże jew biex tinqata' mill-baxxi, titkellem bil-Malti mżewwaq spiss bì kliem jew frażijiet bit-Taljan. Naraw erba' linji minn din ix-xena bhala eżempju: "Inkomplu. Issa, nutar, fi kwantità ta' nies bhal dawn m'hemmx il-cinque per cento li jafu una lingua straniera jew una arte li tgħodd għall-Amerika! Ebda wieħed, nessuno, minnhom ma jaf ihaddem magna..." (pp. 6–7). Infakkru li din is-sitwazzjoni fu ġewg Maltin jitkellmu bejniethom, u għalhekk hi differenti minn dawk li juruna xi Malti jitkellmu ma' Taljani, bħal per eżempju fil-paġni 51–53.

Dan it-tip ta' interlingwa Italo-Malti illum hawn Malta pratikament ma għadux jezisti, ghax daż-żmien tiddomina l-alternanza tal-Malti u ta' l-Ingliz. Interessanti nosservaw li Mamo kien għaraf il-bidu ta' din is-sottosistema. Fil-fatt Mamo ma jippreżentalniex sitwazzjoni ta' taħlit għal snobbiżmu soċjali, imma xhieda ta' sitwazzjoni preciża, dik ta' l-emigrant li għadu kemm gie lura: "Xi tliet suldi hume, sinjewr? Dok il-haxwemon u sieħbu Petest riedu jiċċorġjawna begetelle, lire r-ros, għax qolu li aħne xxiftjajna mill-Amerki. Il-bowt tagħhem, sinjewr, mexxewhe iżżei minn blackbort għall-kastimhaws, u issa biex jikklerjawna, jiġifieri jilandjawna l-art riedu wann pawnd iċc. Eh x'disgrejs għalikem li ma kienx haw' il-pulis, il-kopp, xi blakkajj kintu tibilghu! U kinne ntaqqbul kem il-bowt rajt tru" (p. 275). Il-kliem stampat skur huwa t-traskrizzjoni fonetika tal-pronunċja Maltija, kultant biż-żieda ta' morfemi Maltin, tal-kliem Ingliz: *charge, shift, boat, easy, customs house, clear, land, one pound each, disgrace, cop, black eye, boat, right through*.

5.6 Naturalment l-użu ta' kliem u frażijiet Taljani u Inglizi jenfasizzaw ir-realizmu fis-sitwazzjonijiet fejn jitkellmu persunaggi strangiieri. Fil-port tal-Belt il-passiggier Ingliz u l-barklori jitkellmu dejjem bl-Ingliz (p. 35); fid-dwana ta' New York il-fizzjal jitkelllem dejjem bl-Ingliz (pp. 64–65); id-djalogu bejn is-Sur Harding O'Liar u martu qiegħed bil-Malti, imma mżewwaq b'hafna kliem Ingliz bħal "my dear, oh terrible, awful" ecc. (p. 78); u l-istess jagħmlu Mr. McHnairy u l-persunaġġi l-oħra Amerikani li għandhom rwoli sostanzjali fir-rumanz u li jitkellmu ħafna jew spiss. F'Siraku ja il-fizzjal tad-dwana jitkelllem bit-Taljan (pp. 51–52), imma tat-taxi' jitkelllem bid-djalett Sqalli: "Sì, sì, Napule: ma primu trenu Catania... Kekkaxxu u kixtu? No! Xinkwanta liri prendendu" (p. 52). It-traskrizzjoni tad-djalett hi ovvjament impressjonistika, mhux studjata, imma ta' min jinnota l-attenzjoni ta' Mamo li laqat is-sibilanti prepalatali truxa dghajfa ta' *cinquanta* li jagħtiha bix-x, kif ukoll l-użu tal-passato remoto, tipiku tad-djaletti ta' l-Italja t'isfel fis-sentenza li ġejja. Il-kultur lokali hu evidenti anki fil-kliem li jighidu tal-biljetti u l-impiegati armati fuq it-tren bejn Aversa u Caserta: "Che successe? Per Bacco! in dove, adunque?!" (p. 56), li jista' jkun abbozz tat-Taljan regjunali tal-Kampanja. Anki Luretu Nullu, l-Isqalli li r-rahħħala Maltin iltaqqi mieghu fi New York, juža d-djalett: "M'hannu u kunuxxutu" (p. 225).

6.0 *Lil hinn mill-veriżmu.* Fl-osservazzjonijiet puntwali li għamilna s'issa rajna li ġwann Mamo kien jaf tajjeb u assimila sewwa l-lezzjoni tal-moviment verista, u li għażel u addatta l-elementi li kienu jghoddu għalih, skond l-iskopijiet u l-ideali tiegħu. Il-konċeżzjoni li kellu hu tal-veriżmu kienet waħda personali hafna, u tittraxxendi l-fattur tematiku, ghax fir-rakkont jitlaq ir-riedni f'idejn il-fantażija tiegħu u johloq episodji esägerati, iperboliċi, li juru żewġ għanijiet: l-ewwel il-komicità bl-iskop li jiġbed il-qarrejja, u t-tieni d-deriżjoni, il-mod li bih iwaqqqa' għaċ-ċajt il-persunaġġi tiegħu u anki xi mostri sagħri ta' l-istorja Maltija, antika u ta' żmienu, biex jisfoga d-dieqa tiegħu u l-imħabba-mibegħħda li jħoss għal pajjiżu u għal niesu (ara pp. 12, 44, 79, eċċ). Sintomu ta' dan hu l-fatt li ried fuq il-kopertina tal-ktieb tiegħu karikatura minn habibu Alfred Gerada, li kien speċjalizza fis-satira politika.

Mil-lat stilistiku m'hemm x dubju li Mamo kkonċepixxa l-veriżmu bhala l-antiteżi tal-liriżmu romantiku u ta' l-istejjjer hief tal-mogħdija taż-żmien. Fin-nota li zied wara d-dahla fl-edizzjoni originali (p. 6), l-awtur jagħraf żewġ grupp ta' kittieba Maltin u ddikjara li kiteb dan il-ktieb biex iwaqqqa' l-idea ta' dawk li kienu jqisus l-edukazzjoni popolari bhala periklu soċjali. F'wieħed mill-interventi vivaci tiegħu Mamo jiġbed saqajn il-kittieba liriċi meta jissuġġerixxi li x-xena tal-vapur hierieg mill-port kienet tigi mfissra ħafna ahjar minn xi kittieb Malti iehor li jaf iżejen ‘bi kliem sbieħ...u ċfuf u zigarelli’ (p. 60). Darba oħra jsemmi ironikament lil Carolina Invernizio, li t-traduzzjonijiet bil-Malti tar-rumanzi ta' evażjoni tagħha kienet ferm popolari dak iż-żmien: “Hix xena proprja maltija mill-egħruq u x-xniexel, mill-qalba, din? Li kieku nagħmlulha c-ċoffi u ż-żagarella biex nimittaw lil Invernizio b'min inqarrqu?” (p. 15). Barra minn għażla stilistika preċiża, dawn il-battuti jistgħu jindikaw is-swied il-qalb ta' min ihoss li, proprju għax hareġ mill-iskemi tradizzjonali, mhux qed jiġi apprezzat kif jixraqlu.

6.2 F'dawn l-interventi hekk qawwija ta' l-awtur, li spiss iwaqqaf ir-rumanz u johrog minnu biex jgħid tiegħu, jinsab dak li nistgħu insejħulu r-realizmu estremist ta' ġwann Mamo. L-awtur mhux talli ma jistaħbiex wara l-persunaġġi tar-rumanz imma talli jistabbilixxi mal-qarrej kuntatt kunfidenzjali dirett u kontinwu. Biex nghid hekk jaqbdu minn idejh u jdaħħlu fl-ambjent tal-persunaġġi, bħallikieku jrid jintroduċihomlu personalment: “Nistħajjal issa li l-qarrejja jridu jafu fejn qeqħdin jitkellmu dawn il-persunaġġi tagħna. Mela: ejja nurikom. Nitkellmu u nimxu ’l quddiem immela, u aqtgħu intom fejn. Harsu miegħi...Araw ’il dik il-qabda rħula ma’ ġenb xulxin. Rajtuhom? Issa ejjew nidħlu flimkien għall-ahjar raħal fosthom...Deħlin ahna: Ara taqgħu fil-hofor ta' l-art...Stennew...Harsu ’l fuq...ghaddi ’l hawn int, ojj...” (p. 3). Is-serje ta' verbi fl-imperattiv toħloq dak ir-rapport bejn l-awtur li jmexxi u l-qarrej li jsegwi, rapport li jiġġi stiġġiġi kif d-diretti kollha li jibqħu sejrin sa tmiem ir-rumanz.

L-awtur jagħti kummenti, spjegazzjonijiet, osservazzjonijiet ta' enfaži u riferimenti ironici anki fuqu nnifsu. Meta jiddeskrivi mōs ru jghidilna li kellu “wiċċ ikreh minn ta' Juann Mamu” (p. 96), u biex ifisser il-konfużjoni ta' persunaġġ iqerr magħna li “ikkonfonda iżjed milli kkonfondejt jien meta kont digħa qrajt għal xi erba' darbiet lil Manuel Kant u fħimt li kont għadni ma fħimtux” (p. 93). Jagħmel ukoll riferimenti ta' tmejjil ghall-istess rumanz tiegħu: “pružuntuż aktar minn min irid jikkritika dan ir-rumanz” (p. 97); “kif rawħ abbord shabu Bertu, Feliċ, Marī, u l-bqija, u kif rajnieh afna wkoll fl-ahħar tal-kapitlu 6” (p. 45); “Bil-haqq!...Enelli ahna qeqħdin niktbu rumanz hux? U mhux jewwilla trattat jew xi ġurnal, inkella x'naf jien! Insejna! Tibżax!” (p. 128). Anki egle luq ir-rumanz, li fih konklużjoni li hi traġedja totali, tiġi mgharrfa bl-istess ton awto-ironiku: “Tgħalim li jisrom in-nies. U saram lilna wkoll, ghax qatilna l-ulied Venut kollha b'mod li ma nistgħux nirrakkuntaw iżjed fuqhom. Allura issa x'naghħmlu? Aaara, nieqfu bit-TMIEM” (p. 287).

6.3 Dan it-ton ta' diskors familjari jew mal-ħbieb u fl-istess hin ta' min jghaddi ż-żmien bin-nies, jorbot bis-shih ir-rumanz mal-qarrej u ma' l-ambjent li jiddeskrivi (naturalment dak Malti, għax l-ambjent Amerikan ma nihdux hlief ftit dettalji superficjalji tiegħu). Dan isir permezz ta' mijiet ta' riferimenti għal persuni magħrufa, fatti importanti u oħrajn ta' kuljum mill-ġrajsa lokali ta' dak iż-żmien.

Ma jistax jonqos li x-xena **politika tissemma** kontinwament, u b'mod satiriku. Mamo jitfa' botti fuq l-awtonomija: “Is-sabiha hi li minn mindu ġiet l-awtonomija f'Malta dan beda jxidd ta' kultant il-ġlekk u ż-żarbun” (p. 2); il-compact: “irvell u ghagħha daqs meta wieħed jiġi biex jaqtagħiha jekk issirx compact jew le” (p. 56); il-partiti politici, specjalment “l-azzjonalisti” u ta' Strickland: “u hafna ta' ras kwadra fi żmien il-gvern ta' Strickland marru għal geddumhom” (p. 57). Insibu botti anki fuq xi miżuri ekonomiċi, specjalment il-proġett Ebejer li mid-dehra kien gie pprezentat bħala soluzzjoni mirakoluża ghall-għajnejha u l-ġdidha: “Anzi wieħed sinjur mill-Hamrun qiegħed jibni frabka tal-birre, u l-gvernatur ghall-porpaganda qiegħed ihaddem hafna nies” (p. 4). Jigu msemmija anki fatti tal-hajja ta' kuljum, bħal xi xebgħha silg ecċeżżjonali: “iżjed minn kemm niżel silg f'San Nikola” (p. 23), u l-importazzjoni tal-laring: “Sirakuża, Sqallija, mnejn jiġi l-laring imħassar u nibilgħu” (p. 50).

Insibu wkoll hafna referenzi għal numru kbir ta' cittadini Maltin, famuži jew le: politici (Mizzi, D'Andria, Bartolo, Strickland, Orland, Hamilton), professjonisti (id-dentist Demajo, it-tobba Boffa u Sacco, il-magistrat Mikielang Borg), impiegati **għolja taċ-ċivil** (Casolani, Temi Zammit), neozjanti kbar u żgħar (Cook, iċ-Ċisk, Portanier, Balbi, Camilleri, Flores), u kważi l-kittieba kollha (Biancardi, Sant, Satariano, Gino Muscat Azzopardi, Caruana, Gużeġ Gatt). Dak li jsemmi fuqhom mhux dejjem kumpliment, għax

anki dawn jidħlu fl-istil ta' min iħobb jghaddi ż-żmien bin-nies u fit-ton ta' kritika lil dak kollu li hu Malti, iż-żda lanqas ma nistgħu ngħidu li hu kattiv. Il-karikatura tinżel f'dettalji li juru ġerta familjaritā ma' dawn in-nies ikkwotati: “glekk, minn wara qsajjar xi daqs tal-Gross” (p. 2); “konfuż daqs Pullicin meta ma sabx bieb imnejn johrog” (p. 54); “bin-nuċċali u b'dik il-harsa minn taħtu. bħal ta' Mikielang Borg meta jkun qiegħed jaqta' l-kawżi tal-kera” (p. 67).

Hemm ukoll allużjonijiet għal membri iktar umli tas-soċjetà: bejjiegħa tal-qubbajt (Żerrek, iż-Żebbugi); mužiċisti li jdoqqu l-banda (“Ġuži tal-katuba f'La Vallett”, pp. 44 u 269); tal-hwienet tal-merċa (“ġanni Xerri ta' quddiem il-knisja tal-Hamrun”, p. 157), bennejja (“Tgħid Mastru Indri ta' Hal-Luqa jaf jibni bħolu?”, p. 63), u anki xi persuni anonimi li jiġbdu ghajnejn in-nies fir-raħal (“bħal dik il-botnija xagħarha xingel li tippassiġġa fi Triq Irjali tal-Hamrun”, p. 12). Referenzi oħrajn jolqtu oggetteti ta' użu komuni, bħal platti u frieket: “Platti ta' Sqallija ma jinkisirx b'daqqa ta' mazza”, p. 17; “furketta mill-kbar ta' Dickson & Co., misjuba fuq il-Monti, fdal tal-gwerra”, p. 27.

Dawn ir-referenzi ċajtiera u konfidenzjali jistabbilixxu rapport ta' kompliċità bejn l-awtur u l-qarrej għax huma bbaż-żi fuq l-art soda u familjari ta' l-ambjent li jgħixu fih it-tnejn. Bl-ironija jegħiblu d-distanza li hemm bejn l-ambjent lokali u dak ta' l-Amerka, li jibqa' purament fittizju, jibqa' skuża letterarja accettata mill-awtur u mill-qarrej b'tehmiża bejniethom għax it-tnejn jibqgħu konxji li qed jitkellmu fuq Malta u fuq il-Maltin. Huwa proprju dan, fl-opinjoni tiegħi, l-espedjent l-iż-żejjed originali ta' dan ir-rumanz atipiku, li fih hafna difetti imma li għandu wkoll qawwa espressiva mhux tas-soltu fir-rumanzi miktubin Malta. Kif rajna, l-awtur għarraf is-siwi tal-lezzjoni verista (allavolja qatt ma jsemmi, fost tant awturi, la lil Verga u lanqas lil Capuana – imma din mhux haġa rari fl-istorja tal-letteratura ta' kullimkien) u għalhekk irnexxielu jagħtina rakkont li jpingi b'kuluri jgħajtu ir-realtà kemm soċjal u kemm lingwistika ta' żmien. Dan wettqu b'kuraġġ u konvinzjoni proprju għax għażzel triq differenti minn dik ta' l-eklissi ta' l-awtur. Mamo għażzel li jgħegħilna nħossu kontinwament il-preżenza invadenti tiegħi f'dak id-djalogu ma jaqta xejn mal-qarrej bit-toni energiċi tal-ġurnalizmu polemiku Malti tas-snien għoxrin u tletin li fih kien trawwem.

* Dan l-istudju sar fuq invit tal-Fondazione Verga, għall-Kungress li organizzat f'Katanja f'April 1992 fuq *I verismi regionali* biex jiġu studjati l-aspetti letterarji u lingwistici tal-veriżju barra minn Sqallija. Il-verżjoni Taljana tidher fl-atti tal-kungress li se jiġu ppubblikati mill-istess Fondazione Verga.

Noti

1. Ta' min ifakkar, però, li s-sitwazzjoni, **għalkemm** il-bogħod mill-ideal u minn dik tal-lum, ma kienix aghar minn ta' pappiżi kbar u b'kultura għolja bhall-'talja. Naraw li f'Malta fl-1901 laħqu l-15% dawk li kienu jaſu **bit-Taljan**, **precisamente daqs** iċ-ċifra tal-italofonija fl-Italja stess (cfr. T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, Laterza, 1974, cap III). Ara G. Brincat, *La lingua italiana a Malta: storia, scuola e società*, Malta, Istituto Italiano di Cultura, 1992, pp. 6–7.
2. Ara O. Friggieri, *L-evoluzzjoni storika tar-rumanz Malti*, fil-ktieb **Säggi Kritici**, Aquilina, Malta, 1979, pp. 295–312, u G. Brincat, *Il romanzo storico a Malta: modelli italiani, traduzioni e produzione bilingue* fil-ktieb *Cultura meridionale e letteratura italiana. I modelli narrativi dell'età moderna*. Loffredo Napoli, 1985, pp. 447–451.
3. Meta kont ktibti li “Il romanzo storico a Malta è in ritardo, e dei grandi veristi meridionali nell’isola non c’è nemmeno l’ombra” (f’p. 450 fl-artiklu cit. fin-nota 2) kont qed nirreferi ghall-generu tar-rumanz biss u ghall-periċċu bejn l-1870 u l-1915.
4. N. Zammit, *Pensieri d’un retrogrado*, Malta. G. Muscat, 1888, p. 474, ikkwotat minn O. Friggieri, *Prospettive veriste nella narrativa maltese*, fil-volum *Malta e Sicilia. Continuità e contiguità linguistica e culturale*, ed. R. Sardo u G. Soravia, Edizioni CULC, Catania, 1988, p. 152.
5. Guże Ellul Mercer, *Il-kitbiet Miġbura*, vol. I *Novelli soċjali u kitbiet oħra*, ed. ġ. Cassar Pullicino, Malta, KKM 1985, p. xvii.
6. O. Friggieri, op. cit., pp. 152–153.
7. *Bughawwieg*, mill-franċiż *Le coup de fouet ta' Hennequin u Duval, u Musmar fit-toqba tal-muftieħ (Un chiodo nella serratura)*, forsi mit-Taljan.
8. ġ. Cassar Pullicino, *Guże Muscat Azzopardi*, Malta, KKM, 1984, p. 60.
9. Op. cit. p. 61.
10. Op. cit. p. 61.
11. Op. cit. pp. 61–62.
12. Capuana kien għie mistieden minn A. Levanzin. Ta konferenza fuq ir-rapporti bejn ix-Xjenza u l-Arti, qara xi bozzetti u **stampa studju fuq Daudet u novella**, *Un anniversario*, f'gazzetti lokali. Hawn kien stampa novella oħra, *Sorrisino*, fl-1904. Ara O. Friggieri, *Prospettive*, cit., pp. 156–160 u A. Cassola *Il viaggio e gli scritti “maltesi” di Luigi Capuana*, li se jidher fl-Att tal-Kungress fuq *I verismi regionali* li sar Katanja f'April 1992.
13. *Prospettive*, cit. p. 155.
14. Guże Ellul Mercer, cit., introduzzjoni ta' ġ. Cassar Pullicino, p. xvii.
15. Dun Xand Cortis, *Il-Praspar*, ed. ġ. Mifsud, Malta, PEG 1991.
16. Temi Zammit, *Nies bla sabar u stejjjer oħra*, ed. T. Cortis introd. O. Friggieri, Malta, Merlin Library, 1987, pp. 49–51.
17. L. Capuana, *Dieci novelle siciliane*, Firenze, Sandron, 1971.
18. Nirringrazzja lil Marcella Strazzuso, li qed tagħmel riċerka fl-Università ta' Catania, ta' din l-informazzjoni li tatni wara li tkellim fil-kungress fuq il-veriżmu reġjonali.
19. Editrice CLET.
20. Guże Ellul Mercer, *Il-Kitbiet Miġbura*, cit., p. x.
21. Pietro Mazzamuto jiddiskutti l-idea tal-progress f'Giovanni Verga u jara l-molla ta' l-ispirazzjoni fil-viċċagi: “...il nostro scrittore che vive a Milano quando scrive, che ha visitato le maggiori città italiane e si è reso certamente conto della irreversibilità del nuovo progresso economico”. Ara *Il cronotopo de I Malavoglia*, f'I *Malavoglia*, Catania, Fondazione Verga, 1982, p. 204. Fl-istess pubblikazzjoni (żewġ volumi) Giuseppe Petronio għandu studju fuq *I Malavoglia fra storia, ideologia e arte*, u jikteb: “Il mondo siciliano Verga lo riscopre, o lo scopre, a Milano, cioè all'impatto con la società delle Banche e delle Imprese; ed è da questo punto di vista, per questo aspetto, una scoperta nettamente ideologica” (p. 344).

22. Fuq il-hajja u l-kitbiet ta' Ģwann Mamo ara O. Friggieri, *Ģwann Mamo, il-kittieb tar-riforma soċċali*. Malta, Mid-Med Bank Ltd., 1984, 44 pp.
23. Juann Mamo, *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka*, Malta, 1931 pp. 465 – 469.
24. Ara Ĝ. Cassar Pullicino, op. cit., p. xxxvii, u O. Friggieri, *Prospettive veriste*, cit., p. 154. li jsejjah lil Mamo “un realista paradossale”.
25. Fl-ittra lil Salvatore Farina li tiftaħ in-novella *L'amante di Gramigna*, fil-ġabrab *Vita dei campi*. Ara G. Verga, *Tutte le novelle*, Milano, Mondadori, 1973, p. 200.
26. Ikkwotat mingħajr indikazzjoni ta' l-original minn Nicola Bardaro fl-introduzzjoni ghall-edizzjoni tiegħu ta' L. Capuana *Dieci novelle siciliane*, Firenze, Sandron, 1971, p. 8.
27. Ara G. Petronio, *I Malavoglia fra storia, ideologia e arte*, op. cit., pp. 329 – 353.
28. Juann Mamo, *Ulied in-Nanna Venut fl-Amerka*, Malta, 1930, p. 4. Qed nikkwota mill-edizzjoni originali għax il-kelmiet *Kabelxejn* thallew barra mill-edizzjoni reċenti li siha dahla ta' Evarist Bartolo minnflok (Malta, 1984). Ghalkemm din m'hix traskrizzjoni fidila għal kolloks, nikkwota minnha ghall-kumdit tal-qarrej peress li l-antika hi miktuba skond l-ortografija ta' qabel l-1934. Qed nikcoregħi biss “Armaġużarma” li trid tigi Armawżarma.
29. V. Paladino, *La conquista de I Malavoglia (l'autore, il lettore, l'opera)*, fl-atti tal-kungress fuq *I Malavoglia*, Catania, Biblioteca della Fondazione Verga, 1982, p. 242.
30. G. Verga, *I Malavoglia*, edizzjoni citata, p. 233.
31. Peress li fi Sqallija ma ježisti l-ebda rahal b'dan l-isem, il-kolleġa Arnold Cassola jissoponi li Capuana l-isem hadu minn Malta, fejn kien qagħad għal hmistax il-ġurnata fl-1910.
32. L. Capuana, *Gli “americani” di Rabbato*, Torino, Einaudi, 1974, p. 8 u p. 26.
33. B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1988, vol. II, pp. 610 u 649: “Il Faldera, il De Marchi, il Fogazzaro, il D'Annunzio, la Serao, il Verga, la Deledda, il Panzini e moltissimi altri se ne vaglono in vario modo e misura”.
34. Per eżempju f'Lu Cavaleri Pidagna fejn kulhadd jitkellem bid-djalett, Elsa Moro, kantanta ta' l-operetti li mhix minn Sqallija titkellem dejjem bit-Taljan (ara L. Capuana, *Teatro dialettale siciliano*, Palermo, 1911, vol. i, pp. 105 – 193).
35. M.A. Vassalli fid-*Discorso Preliminare tal-Lexicon Melitense-Latino-Italum*, Ruma, 1796, li hu l-ewwel profil tal-varjanti lokali tal-Malti, apparti dak li sejjahlu “il dialetto delle città” u li kien jarah “il più corrotto” (p. xvi), ghalkemm illum narawħ forma innovattiva, kien semma “un gergo ridevole ormai in uso tra certe donne vallettane, composto per lo più di parole siciliane, di alcune italiane, e di molte maltesi italianizzate con altri barbarismi”. Dan “s'inflette in parte alla siciliana e in parte alla latina, e da loro dicesi scioccamente italiano” (p. xvii). Eżempju ta' din it-taħħita waslilna mill-pinna ta' certu Abate Boccadifouoco minn Palermo li kiteb intermezz għall-mužika fis-seklu tmintax (ara A. Cassola, *Registri e stili in un testo inedito mistilingue del '700*, fil-volum *Malta e Sicilia, continuità e contiguità linguistica e culturale*, Catania, 1988, pp. 109 – 142).